

This is a repository copy of *Степи Північної Америки та Росії*.

White Rose Research Online URL for this paper:

<https://eprints.whiterose.ac.uk/99735/>

Version: Published Version

Article:

Moon, David orcid.org/0000-0001-8079-838X (2015) *Степи Північної Америки та Росії*. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. pp. 168-177. ISSN 2079-8982

Reuse

["licenses_typename_other" not defined]

Takedown

If you consider content in White Rose Research Online to be in breach of UK law, please notify us by emailing eprints@whiterose.ac.uk including the URL of the record and the reason for the withdrawal request.

УДК 94:631.4:631.165(251.1)(477+470+571+73)“18/19”

Девід Мун

СТЕПИ ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ ТА РОСІЇ*

У статті порівнюються два степових регіони зі схожим навколишнім природним середовищем та схожими екологічними історіями: Великі рівнини Північної Америки та степи Росії і України. В центрі уваги опинилися “Пиловий котел” на Великих рівнинах у 1930-х роках як приклад всеохоплюючої та руйнівної ерозії ґрунту, та посуха, неврожай і голод у Російській імперії в 1891–1892 роках, що отримали найбільше розповсюдження в лісостеповій та степовій зонах. Історики та науковці в галузі точних та природничих наук оцінили взаємопов’язане значення антропогенного та природного факторів цих двох катастроф, звернувши увагу на проблеми хліборобства в умовах напівпосушливого клімату.

Ключові слова: степи, Великі рівнини, російський степ, США, Росія, Україна, сільське господарство, “Пиловий котел”, посуха, ерозія, неврожай.

Навколишнє природне середовище та екологічна історія Великих рівнин Північної Америки та степів Росії мають багато спільних рис. Обидва регіони є напівзасушливими з незначними та нестабільними атмосферними опадами, але з родючим ґрунтом (чорноземи, молісолі). Обидва були заселені та розорані мігрантами з регіонів, що відрізнялися більшою кількістю опадів та лісу. Поселенці витіснили менше за чисельністю місцеве населення – кочових скотарів степів та індіанців Великих рівнин, які відповідно випасали худобу чи полювали на диких тварин, що там паслися. І в степу, і на рівнинах землероби збирали високі врожаї у сприятливі роки, але частими були й посухи, що спричиняли ерозію ґрунтів та неврожай. Однак степи, на відміну від Великих рівнин, мали більш континентальний та посушливий клімат¹.

І російські степи, і північноамериканські Великі рівнини є частиною широких степових зон, які можна знайти в усьому світі в таких далеких землях, як аргентинські пампаси, південноафриканські велди та монгольські пагорби. В деяких місцях трав’яний покрив був повний природної рослинності, а в деяких зазнавав періодичного вигорання та отравлення худобою, що перешкоджало її відновленню. До XIX століття ці землі були малозаселеними та більш прийнятними для кочових скотарів, ніж землеробів. Але в XIX та XX століттях розгорнулася масова колонізація цих земель землеробським населенням, чому сприяло як будівництво залізниць, так і політика урядів. Ці землероби перетворили десятки мільйонів гектарів луґів у поля пшениці та здійснили одну з найвизначніших трансформацій довкілля модерної історії. Як зрозуміти ці легендарні зміни навколишнього середовища? Як героїчне підкорення неблаганної природи? Або як нерозважливу авантюру в біомах, непридатних для землеробства?

Головна увага в статті приділена “Пиловому котлу” 1930-х років на південних рівнинах Сполучених Штатів та посуші, неврожаю і голоду в російських степах 1891–1892-х років. Російські дослідники Олександр Чибільов та Сергій Левикін нещодавно переконували, що на рубежі XIX та XX століть “варварське” розорювання степів та прерій створило передумови для першої світової екологічної кризи, спричиненої розорюванням цілини². Тож метою даної статті є аналіз ставлення до двох катастроф для висвітлення двох конкуруючих – таких важливих для світової модерної історії – інтерпретацій екологічних історій обох степів.

Великі рівнини

У 1936 році під час “Пилового котла” Американське управління переселення створило документальний фільм “Плуг, що надломив рівнини”. Диктор фільму представив одну з версій екологічної історії Великих рівнин із початку європейсько-американської колонізації після Громадянської війни до 1930-х років:

“Цей фільм більше про землю... ґрунт, ніж про людей – історія Великих рівнин: 400 мільйонів акрів незахищених від вітру земель, що простяглися від Техаського виступу до Канади... Висока, позбавлена дерев, рік, річок територія... Країна сильних вітрів та сонця ... та недостатньої кількості опадів... До 1880 року ми витіснили індіанців, а разом із ними й бізонів із Великих рівнин... Спочатку з’явилась велика рогата худоба..., що паслася на необгороджених пасовищах... на невідомому раніше океані трави. [Потім з’явилась залізниця, що] принесла цивілізацію до прерій... нове населення, нові потреби... орачі, слідуючи

* Оригінал статті опублікований: Мун Девід. *Степи Північної Америки та Росії* / Девід Мун // Навчальний посібник з глобальної екологічної історії / Ред. Джон Роберт МакНілл, Ерін Стюарт Моулдін. – Видавництво Блеквел, 2012. – С. 247-262 (David Moon, ‘The Grasslands of North America and Russia’, in J.R. McNeill and Erin Stewart Maudlin (eds), *A Companion to Global Environmental History* (Oxford: Wiley-Blackwell, 2012), 247-262)

¹ Схожість була встановлена російськими та американськими науковцями в кінці XIX століття. Див. Краснов А.Н. Трав’яні степи северного полушария / А.Н. Краснов // Известия Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. – 1894. – № 81/7. – С. 1–294; Докучаев В.В. К учению о законах природы / В.В. Докучаев // Сочинения. – Т. 6. Преобразование природы степей: работы по исследованию почв и оценке земель, учение о зональности и классификация почв. – Москва-Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР 1951. – С. 398-414; M.A. Carleton, “Russian Cereals adapted for cultivation in the United States”, *USDA Division of Botany Bulletin* 23, Washington, DC, GPO, 1900; C.F. Marbut, “Soils of the Great Plains”, *Annals of the Association of American Geographers* 13/2, 1923, pp. 41-66.

² Чибилев А.А. Очерки по истории степеведения / А.А. Чибилев, О.А. Грошева. – Екатеринбург, 2004. – С. 122-130.

за пастухами та першопрохідці прийшли на рівнини... Прогрес проник у прерії. Дві сотні миль від води, дві сотні миль від дому, але нова земля. Сильні вітри та сонце... країна без рік та з малою кількістю опадів. Поселенець, розорює на свій ризик!

Перші поселенці були розчаровані: "Дощів недостатньо..., сонце висушує легкий ґрунт. Багато хто полишив рівнини". Велика Війна принесла нові надії:

"Пшениця виграє війну!" "Сій пшеницю..." Бум продовжувався й після війни. Потім ми зібрали золотий урожай... потім ми справді розорали прерії... Ми мали людські ресурси... ми винайшли нове обладнання... світ був нашим ринком. До 1933 року старі луки стали новими пшеничними полями."

Однак одного разу "Дощі забарилися і сонце висушило землю. Цього разу трава не втримувала вологи під впливом вітру та сонця... цього разу мільйони акрів розораної землі були відкритими для сонця". Потім слідує трагічний стриманий фінал документального фільму:

"Висушилася – видулася – та розорилася! Рік за роком вони самовіддано боролися з найтрагічнішою посухою в історії... їхня худоба загинула на неродючій землі... їхні домівки були нічим кошмаром виру пилу вдень та вночі. Багато хто пішов далі звідтіля, але багато хто й залишився до того часу, поки худоба, обладнання, будинки, кредити, їжа та навіть надія зникли. На Захід! Одного разу вони направилися на захід сонця. Одного разу вони почали просуватися на Захід. Минулого року [1935] кожного літнього місяця 50 тисяч осіб покидали Великі рівнини та пробивали прямий шлях до узбережжя Тихого океану¹".

Така інтерпретація була аналогічною до висновку Американського комітету Великих рівнин, який підготував звіт під заголовком "Майбутнє Великих рівнин" у 1937 році. В ньому йшлося про те, що "У 1934 та 1936 роках посушливі умови в зоні Великих рівнин... стали настільки серйозними, що для федерального уряду стало необхідним вжити термінових заходів для порятунку від загибелі великої рогатої худоби, надання допомоги сім'ям, що залишилися без засобів до існування, та збереження людського життя". Причина була описана наступним чином: "Сучасні методи обробки землі наносили їй такої шкоди, що значні території ставали дедалі менш родючими навіть у врожайні роки, а в несприятливі – взагалі мали тенденцію все більше і більше спустелюватися". Комітет порівнював "антропогенні модифікації природних умов" з часу "приходу білої людини" після 1866 року із впливом рівнинних індіанців. Індіанці полювали на бізонів та випалювали траву, але не скорочували кількість бізонів та не знищували трав'яного покриву.

Комітет стверджував, що "немає доказів, що коли-небудь раніше в історії були настільки сильні посухи, які б могли знищити коріння трави та спричинити вітрову ерозію, у порівнянні з ерозією, яка мала місце в 1934 та 1936 роках; це явище сталося через розорювання останніх років та надмірне виїдання худобою трав'яного покриву ... Природа встановила баланс на Великих рівнинах... Біла людина порушила його."

Звіт розпочинався з того, що пилові бурі нещодавніх років стали результатом "обробки непридатних земель та придатних, але невідповідними методами". Надмірне потравлення пасовищ також зробило землю вразливою до вітрової ерозії, яка "зруйнувала або погіршила родючість тисяч акрів". "Деструктивні дії" поселенців пояснювалися "браком розуміння важливих відмінностей між фізичними умовами Великих рівнин... та земель... на схід від Міссісіпі, звідки вони прийшли"².

Такому наративу слідував відомий екологічний історик, уродженець Канзасу Дональд Уорстер. У 1979 році він стверджував: "Деякі екологічні катастрофи – справа рук природи, інші є наслідком неосвіченості й бідності, що поступово накопичувалися. "Пиловий котел" навпаки був неминучим наслідком культури, що навмисно, свідомо встановила, що завдання домінування та експлуатації землі для всіх того варте." Уорстер обвинувачував капіталізм. "Експансіоністська енергія Сполучених Штатів, – продовжував він, – врешті-решт зіткнулася із землями з мінливими, малодостатніми фізичними умовами для успішного землеробства, та зруйнувала ледь відчутний екологічний баланс, який був досягнутий там раніше". Він також порівнював вплив білих поселенців та культуру рівнинних індіанців, які сповідували "зберігаючу етику" і були частиною природи. В центрі дослідження Уорстера опинилися кейс-студії найбільш постраждалих округів – округу Сімаррон на Оклахомському виступі та округу Хаскел на південному заході Канзасу. Напередодні "Пилового котла" округ Сімаррон був перетворений на "пшеничну імперію" в результаті отримання тракторів для розорювання землі та будівництва залізниці для доставки продукції на ринки. В окрузі Хаскел розведення великої рогатої худоби на ранчо було замінено на "монокультурне велике спеціалізоване пшеничне сільськогосподарське підприємство". "Фактично ніхто [з цих землеробів] не був зацікавлений в землі як домівці для себе та своїх дітей; для них земля була виключно інструментом для заробляння грошей", – пише Уорстер³.

Така інтерпретація представляє історичний наратив, згідно з яким прихід людей на ці землі призвів до знищення природи: поселенці розорали занадто багато землі та використовували методи землеробства, деструктивні для крихкого степового навколишнього середовища. Родючі ґрунти давали дуже високі врожаї у дощові роки, але в посушливі, коли зменшувалася кількість опадів, поселенці збирали мізерний урожай.

¹ Internet Archive, *The Plow that Broke the Plains* // www.archive.org/details/PlowThatBrokeThePlains1 10 червня 2010.

² US Great Plains Committee, *The Future of the Great Plains*, Washington, DC, The House of Representatives, 1937, pp. 1-2, 49-50, 63; G.F. White, "The Future of the Great Plains Re-Visited", *Great Plains Quarterly* 6/2, 1986, pp. 84-93.

³ D.Worster, *Dust Bowl: The Southern Plains in the 1930s*, 25th anniversary ed., New York, Oxford University Press, 2004, pp. 4-5, 106-107, 140-141, 151.

Геофф Канфер, автор головного нещодавнього дослідження Великих рівнин, назвав це занепадницьким (declensionist) наративом¹.

Напередодні "Пилового котла", тим не менш, превалюючою інтерпретацією історії Великих рівнин була прогресистська (progressive), згідно з якою люди, зокрема, білі, завойовували природу за допомогою науки та технологій. Класичним прикладом використання цього прогресистського наративу є робота "Великі рівнини" Волтера Прескота Уебба, професора Техаського університету в Остіні. В представленому ним історичному наративі події зупиняються незадовго до "Пилового котла", що пояснюється простою причиною – робота була опублікована в 1931 році. Уебб розпочав із історії формування Великих рівнин, концентруючись на землі, кліматі (який був із дефіцитом вологи), рослинності (переважно траві) та живій природі. Потім Уебб наклав людську історію регіону – рівнинних індіанців, іспанців та американських поселенців – на це навколишнє середовище. Коли він дійшов до американських поселенців, зазначив, що їхній спосіб господарювання на сході вимагав землі, води та лісу. Однак, коли вони пройшли по 98 паралелі до рівнин, їм стали недоступні вода та ліс, і цивілізація залишилася тільки із землею. Уебб прослідкував, що саме біла людина зробила для адаптації до навколишнього середовища Великих рівнин. Так, наслідуючи приклад рівнинних індіанців, білі люди їздили верхи. Відповідно вони потребували нової зброї для того, щоб стріляти, залишаючись у сідлі, і вже до кінця 1830-х років техаські рейнджери користувалися револьверами для боротьби проти грізних команчі. Починаючи з 1860-х років залізниця принесла велику кількість поселенців, які не могли обробляти родючі землі до того часу, поки не загородять свої поля, щоб не допускати туди худобу. Нестача дерев означала, що вони не могли використовувати для цього деревину. Рішенням стали огорожі із колючого дроту, який було винайдено на початку 1870-х років. Землероби потребували води. Рішенням, що отримало широке розповсюдження з 1870-х років, стали вітряки для pompвання води з колодязів. Далі слідували іригація, де це було можливо, сухе землеробство, що сприяло збереженню та накопиченню вологи у ґрунті, та посухостійкі сорти сільськогосподарських культур².

Переконавання, що озброєні наукою та технологіями люди можуть перемогти природу, не захлинулося хмарами пилу, що прокотилися преріями в 1930-х роках. Керуючись положеннями Нового курсу Франкліна Рузвельта, федеральний уряд приступив до справ. У 1935 році було засновано Службу охорони ґрунтів, науковці якої досліджували типи ґрунтів та поширення ерозії. Деякі землі були вилучені з сільськогосподарського обігу, а родини переселені. На землі, що залишилися в обробітку, була поширена іригація, окрім того служби агрономічної допомоги радили землеробам, як саме обробляти землю таким чином, щоб зберегти вологу та захистити її від ерозії (наприклад, контурна оранка)³. Для зменшення вітрової ерозії були висаджені лісозахисні смуги. Проект Рузвельта із заліснення прерій, розпочатий у 1934 році, з самого початку був призначений для зміни клімату регіону шляхом насадження широкої смуги дерев від Техаського виступу до канадського кордону. Пізніше проект скоротився до менших захисних лісосмуг⁴. Він був частково заснований на російському досвіді заліснення степу⁵.

Історики запропонували різні думки як щодо причин виникнення "Пилового котла", так і щодо зусиль із збереження навколишнього середовища для зменшення його впливів. Уорстер, наприклад, критикував урядові ініціативи за неспроможність змінити ставлення землеробів до землі, яку вони розглядали виключно як ресурс, що необхідно експлуатувати⁶. Геофф Канфер, вказував, що землероби Великих рівнин висловлювалися проти позиції, яка передбачала заходи зі збереження навколишнього середовища шляхом виведення землі з обробітку та зменшення зони засіювання⁷. Канфер презентував більш збалансований погляд на сільське господарство та навколишнє середовище Великих рівнин. Він назвав свою інтерпретацію "золота середина" або компромісна (middle ground) між занепадницьким та прогресистським наративами. Наполягаючи на тому, що люди є "цілковитою частиною світу природи", Канфер використав Географічну інформаційну систему (GIS) для аналізу даних всього регіону Великих рівнин. У пошуках причин "Пилового котла", він дослідив точний регіон ураження; типи ґрунту; співвідношення розораної землі та його зміни у порівнянні з попереднім періодом; кількість опадів до 1930-х років у порівнянні з середніми регіональними значеннями; різницю в температурах у порівнянні з середніми показниками. Висновок автора полягає в тому, що посуха 1930-х років була головною причиною "Пилового котла". Розорана земля могла порушити баланс на півдні Техаського виступу, але, в цілому, погода була більш важливою причиною, ніж землеробство. Він головним чином акцентував увагу на тому, що пилові бурі були й на землях, що ніколи не розорювалися⁸.

¹ G.Cunfer, *On the Great Plains: Agriculture and Environment*, College Station, TX, Texas A&M University Press, 2005, pp. 9-10, 234-235.

² W.P.Webb, *The Great Plains*, Lincoln, NE, University of Nebraska Press, 1981, pp. 9, 167-179, 295-318, 333-374.

³ US Great Plains Committee, *The Future of the Great Plains*, pp. 71-89; D.Helms, "Conserving the Plains: The Soil Conservation Service in Great Plains", *Agricultural History* 64/2, 1990, pp. 58-73.

⁴ W.H.Droze, *Trees, Prairies, and People: Tree Planting in the Plains States*, Denton, TX, Texas Women's University, 1977.

⁵ P.O.Rudolf, S.R.Gevorkiantz, "Shelterbelt Experience in Other Lands", *Possibilities of Shelterbelt Planting in the Plains Region*, Washington, DC, GPO, 1935, pp. 59-76.

⁶ D.Worster, *Dust Bowl*, pp. 210-230.

⁷ Cunfer, *On the Great Plains*, p.148.

⁸ Cunfer, *On the Great Plains*, pp. 3-13, 150-163, 232-240.

Нещодавні наукові дослідження, крім того, показали, що посуха, яка спричинила пилові бурі, була результатом "аномальних тропічних поверхневих температур моря"¹.

Канфер цікавився не тільки "Пиловим котлом", але і більш давньою історією взаємодії між людьми та природою з початку євро-американської колонізації на рівнинах у 1870-х роках. Досліджуючи дані землекористування, він стверджував, що співвідношення оброблених земель та пасовищ було на диво стійким протягом усього періоду з того часу, коли землероби вирішили, як краще використовувати землю в тих екологічних умовах регіону за допомогою доступних технологій та ресурсів. До кінця 1920-х років частка території Великих рівнин, яка були перетворена на орні угіддя, наближалася до 30 відсотків, і цей показник залишався на такому ж рівні усі подальші роки ХХ століття. Кількість розораних земель була більшою у східних високотравних преріях, де вони перевищували 50 відсотків, та меншою на більшості територій посушливого заходу. З середини 1930-х років, що принципово, землероби почали бурити свердловини на водоносний горизонт Огаллала, який простягається з півночі Техасу до Південної Дакоти, щоб забезпечити свої поля водою для іригації. Канфер приходив до висновку, що американські землероби досягли "серії періодів тимчасової рівноваги" та сформували сталий розвиток сільського господарства на рівнинах. "Пиловий котел" був "тимчасовим крахом у стабільній системі"². Канфер звернув увагу на роботу канзаського історика Джеймса Мейліна, який критикував інтерпретацію "Пилового котла" з точки зору Нового курсу та причетність плугів поселенців до руйнування рівнини. Мейлін апелював до свого глибокого знання історії Канзасу та прем'єрного використання екології в представленні своєї інтерпретації здатності землеробів адаптуватися до умов Великих рівнин³. Ключ до інтерпретації і Канфера, і Мейліна полягає в тому, що вони фокусувалися не тільки на 1930-х роках, але й на попередній історії землеробства в регіоні.

Однак переважаючою з 1930-х років стала запевняюча інтерпретація людської винуватості, підкріплена драматичними картинками хмар пилу, що затьмарили сонце. Можливо це тому, що людська трагедія "Пилового котла" стала безсмертною темою в американській культурі. В Техасі в середині 1930-х років Сінді Уокер написав пісню "Запилене небо", яка була записана Бобом Уілсом та його групою "Техаські плейбої" в 1941 році⁴. Роком раніше Вуді Гатрі, уродженець Оклахоми, записав свої "Балади Пилового котла", де є такі рядки: "Ти міг бачити, що наближається пилова буря, хмара виглядала смертельно чорною"⁵. Найвідомішим відображенням є роман Джона Стейнбека "Грони гніву", опублікований у 1939 році. Він приніс автору Пулітцерівську та Нобелівську премії і був екранізований у 1940 році. Історія Тома Джоада та його родини, яка намагалася втекти від пилових бур в Оклахомі та шукала нового життя в Каліфорнії, в таборі, куди вони потрапили завдяки Американському управлінню переселення, залишила незгладимий слід у колективній свідомості, нагадуючи, що казки про "аномальні тропічні поверхні температури моря" може ніколи не бути.

Російські степи

На іншому континенті північної півкулі знаходяться інші напівпосушливі степи, що простягаються через південь сучасних України та Росії, через Казахстан та Монголію аж до Північного Китаю⁶. Дж. Стейнбек побував у степових регіонах під час своєї подорожі до Радянського Союзу в кінці 1940-х років. Він описав краєвиди, що відкрилися йому під час польоту до Києва:

"Ми знаходилися над рівнинними засіяними зерновими землями України, такими ж рівнинними як наш Середній Захід, та майже такими ж родючими. Велика хлібна корзина Європи... безмежні поля лежать під нами, жовті від пшениці та жита. Не було жодного пагорбу. Рівнина простягалася до неосяжного горизонту."

Коли вони відвідували колгоспи, господарі, які їх приймали, прагнучи справити враження, вели себе так, як вели б канзаські землероби. Дж. Стейнбек розповідав, як їх розпитували про американське землеробство, трактори, сорти сільськогосподарських культур, сільськогосподарську освіту та служби агрономічної допомоги. Пізніше він відвідав Сталінград, де побачив знаменитий тракторний завод, деякі місця найзапеклішої битви Другої світової війни та частину радянської іконографії битви⁷. Однак Дж. Стейнбек нічого не написав про пилові бурі та посухи в російських степах. Вуді Гатрі, знаний своїми симпатіями до комуністів⁸, не написав жодної балади про пилові бурі або людей, які загинули у важкі часи в степах. Хоча там нещодавно відбулася катастрофа, значно більша за "Пиловий котел": голод 1932–1933 років (відомий як "Голодомор" в Україні), що стався, коли сталінська насильницька колективізація

¹ S.D.Schubert, M.J.Suarez, P.J.Pegion, et.al., "On the Cause of the 1930s Dust Bowl", *Science* 303/5665, 2004, pp. 1855-1859.

² Cunfer, *On the Great Plains*, pp. 5-6, 16-36, 200, 236.

³ J.C. Malin, "The Adaptation of the Agricultural System to Sub-Humid Environment", *Agricultural History* 10/3, 1936, pp. 118-141; J.C. Malin, *The Grasslands of North America*, Lawrence, KS, University Press of Kansas, 1947.

⁴ B. Wills, booklet accompanying 4-CD set, *Take Me Back to Tulsa: Bob Will & His Texas Playboys*, Beckenham, Proper Records Ltd, 2001, pp. 28, 46.

⁵ W. Guthrie, *Dust Bowl Ballads*, RCA Victor, 1940.

⁶ З історії екології та населення степів див. Лавренко Е.М. *Степи Євразії* / Е.М. Лавренко, З.В. Карамышева, Р.И. Никулина. – Ленинград: Наука, 1991; W.H. McNeill, *Europe's Steppe Frontier, 1500-1800*, Chicago, University of Chicago Press, 1964; W. Sunderland, *Taming the Wild Field: Colonization and Empire on the Russian Steppe*, Ithaca, NY, Cornell University Press, 2004.

⁷ J. Steinbeck, *A Russian Journal*, London, Minerva, 1994 [1948], pp. 52, 82, 86, 107, 118-141.

⁸ Див. W.Cuthrie, *Bound for Glory*, New York, Dutton, 1943.

сільського господарства, розпочата в 1930 році, поєдналася з посухою¹. Радянська влада намагалася це приховати. Більшість іноземних журналістів, включаючи Уолтера Дюранті з "Нью-Йорк Таймс", замовчували або навіть заперечували голод².

Замість того, щоб боротися з голодом, через який загинули мільйони людей, радянська культура святкувала нібито наявні успіхи колективізації, не дивлячись на опір куркулів та епічну історію залучення до обробітку нових земель у степовому регіоні. Найбільш відомим прикладом є пихатий роман Михайла Шолохова "Піднята цілина", події якого відбуваються в його рідному Донському регіоні. Твір був опублікований у двох частинах у 1932 та 1959 роках. Як і "Грони гніву", роман "Піднята цілина" був екранізований у 1959 році. Як і Дж. Стейнбек, М. Шолохов отримав премії: Ленінську та Нобелівську за свою ранню роботу. Але в той час, коли роман Дж. Стейнбека являв собою занепадницький наратив землеробського досвіду в степах, М. Шолохов зображував прогресистський наратив. У приватному житті, щоправда, М. Шолохов писав Й. Сталіну в 1933 році, привертаючи увагу до становища населення Донського краю під час голоду та звертаючись по допомогу³.

Голод 1932–1933 років був найпізнішою та найтрагічнішою з серії антропогенних та природних катастроф, які вразили степи. У США в той час більше знали про посухи, неврожаї та голод 1921–1922 і 1891–1892 років у російських степах. У обох випадках американці були залучені до допомоги голодуючим⁴. Лихо 1891–1892 років, крім того, підштовхнуло до спалаху в Росії занепокоєння станом сільського господарства та людського впливу на навколишнє середовище, що наштовхує на паралелі з американською реакцією на "Пиловий котел" чотири десятиліття потому та забезпечує доказами занепадницький наратив екологічної історії степів⁵. У 1891 році губернатор Самарської губернії в Середньому Поволжі звітував:

"Як результат абсолютного неврожаю зерна та сіна, Самарська губернія стала однією з найбільших жертв. Головною причиною неврожаю були вкрай несприятливі кліматичні явища – відсутність опадів з весни зупинили ріст озимих зернових ... а вітри з південного сходу всередині літа остаточно зруйнували ярові зернові."

Проте, він також зауважив, що обсяги врожаю падали з року в рік через досить недбалий обробіток ґрунту та відсутність регулярних сівозмін. Селяни були більше зацікавлені в розорюванні якомога більшої кількості землі та її засіюванні тільки пшеницею, сподіваючись на збагачення після одного або двох високих врожаїв. На думку губернатора, ведення господарства в такий спосіб було помилковим. Неврожай наніс значної шкоди селянському способу життя, територія засіяної землі зменшувалася і селяни залишилися з податковими зобов'язаннями⁶. Історія була схожою в більшості степових регіонів у 1891 році: посуха навесні, коли зернові найбільше потребують зрошення, теплові хвилі та обпалюючі вітри влітку, що знищували зерно, яке вдалося виростити. Урожай склав близько половини середньостатистичних показників⁷. Були зареєстровані пилові бурі, схожі на такі ж на південних рівнинах у 1930-х роках. За свідченням очевидця:

*"Зранку почав дути сильний спекотний східний вітер, який піднімав і так значну кількість пилу; повітря стало сухим, вдалині була імла в повітрі, що передвіщувало різку зміну. До опівдня ... весь горизонт був вкритий дуже дрібним пилом; сонце ... затьмарилося, наче покрите хмарами; все, що можна було побачити, це червона пляма... Будинки тремтіли під поривами сильного вітру... Усі живі істоти ховалися, [та] зберігали тишу, наче в очікуванні чогось ще жахливішого."*⁸

Причини катастрофи та методи боротьби з нею обговорювалися державними службовцями, науковцями та громадськістю. Тривали дискусії щодо того, в якій мірі катастрофа стала результатом аномальних кліматичних умов, та чи було її причиною ризиковане розорювання земель з ледь достатніми умовами для успішного землеробства, особливо з малою кількістю опадів⁹. Деякі учасники дискусії припускали, що посуха була спричинена вирубкою лісів, що відповідало широко розповсюдженій у

¹ Щодо різних інтерпретацій див. R. Conquest, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*, London, Hutchinson, 1986; R.W. Davies, S.G. Wheatcroft, *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931-1933*, Basingstoke, PalgraveMacmillan, 2004.

² E. Lyons, *Assignment in Utopia*, London, Harrap, 1937, pp. 572-573.

³ Шолохов М. Шолохов и Сталин: Переписка начала 30-х годов / М. Шолохов // *Вопросы истории*. – №3. – 1994. – С. 3-25; M. Sholohov, *Virgin Soil Uplifted*, London, Putnam, 1935; M. Sholohov, *Harvest on the Don*, London, Putnam, 1960.

⁴ N.E. Saul, *Concord and Conflict: The United States and Russia, 1867-1914*, Lawrence, KS, University Press of Kansas, 1996, pp. 335-364; N.E. Saul, *Friends or Foes? The United States and Soviet Russia, 1921-1941*, Lawrence, KS, University Press of Kansas, 2006, pp. 44-97.

⁵ D. Moon, "The Environmental History of the Russian Steppes: Vasilii Dokuchaev and the Harvest Failure of 1891", *Transactions of the Royal Historical Society*, 6th series, 15, 2005, pp. 149-174.

⁶ Государственный архив Самарской области. – Ф. 3. – Оп. 233. – Д. 10606. – ЛЛ. 3-5.

⁷ Ермолов А.С. Неурожай и народное бедствие / А.С. Ермолов – Санкт-Петербург, 1982. – С. 3-34.

⁸ Адамов Н. Метеорологические наблюдения 1892-1894 годов / Н. Адамов // *Труды Экспедиции, снаряженной Лесным Департаментом под руководством профессора Докучаева, Научный отдел 3/1*. – 1894. – С. 235-42.

⁹ Кравцов Н. По поводу неурожая в 1891 и 1892 годах / Н. Кравцов // *Сельское хозяйство и лесоводство*. – № 172. – 1893. – С. 317-335; Раевский М.Н. Неурожай 1891 года... / М.Н. Раевский // *Известия Русского Географического Общества*. – № 28/1. – 1892. – С. 1-29; Беседы ... по вопросу о причинах неурожая 1891 года... // *Труды Вольного Экономического Общества*. – № 1. – 1892. – С. 67-144.

XIX столітті думці¹. Перший ґрунтознавець та степовий еколог Василь Докучаєв натомість стверджував, що висушування ґрунту спричинили розорювання степів та зникнення природної рослинності. Зорані землі були менш здатні утримувати вологу, яка висушувалася або випаровувалася з землі через яри, кількість яких збільшилася після того, як обробка зробила землю вразливішою до ерозії. Як результат, рівень ґрунтових вод упав, і в часи посухи посіви висихали через те, що були нездатні вбирати вологу з ґрунту². Філософ Володимир Соловйов висловлював побоювання, що руйнування степового довкілля “грабіжницьким” сільським господарством загрожує регіону опустелюванням і втратою російської цивілізації³. Так, як в США чотири десятиліття потому, негайна інтелектуальна реакція на катастрофу була занепадицькою інтерпретацією, в якій відповідальність покладалася саме на людську діяльність.

Однак, якщо розширити фокус дослідження, ми можемо знайти й прогресистський наратив стосовно степового регіону. Внаслідок катастрофи 1891–1892 років, деякі представники російського уряду та наукового співтовариства вірили, що наука та технології можуть бути направлені на вирішення екологічної проблеми. За фінансової підтримки уряду В. Докучаєв очолив наукову експедицію до степової зони. Науковці досліджували приклади незміненого людською діяльністю степового середовища та вивчали його гідрологію, ґрунт та геологію, метеорологічні умови, флору і фауну. Вони ставили за мету вивчити “незаймане” навколишнє середовище для розвитку більш сталих шляхів обробки землі. План В. Докучаєва включав створення лісонасаджень для захисту ґрунту від висушувального впливу вітру та для зменшення ерозії, водосховищ для накопичення води, а також передбачав регулювання використання дефіцитної води та вироблення норм для споріднених зон орних земель, луків, лісів відповідно до умов навколишнього середовища⁴. Російський уряд був залучений до вироблення рішень щодо нестачі води в степах до 1891 року. В 1880 році генерал І. Жилінський очолив експедицію для проведення експериментальної роботи з іригації. Робота експедиції продовжувалася до 1892 року⁵.

Цей прогресистський наратив сягає корінням щонайменше часів завершення російського політичного та військового підкорення степу в період правління Катерини Великої (1762–1796 роки). В кінці 1760-х років Російська Академія наук направила експедиції для дослідження регіону. Головам експедицій доручалося вивчення таких питань: земельні та водні ресурси; будь-які необроблені або незаселені землі, що можуть бути використані для вирощування пшениці та інших зернових; господарські заняття місцевого населення та шляхи їх удосконалення. Томи документів, які вони випускали, засвідчували багатства та потенціал регіону, особливо родючість ґрунту⁶. Катерина відвідала степи в 1787 році під час подорожі, зорганізованої Григорієм Потьомкіним. Катерина та її оточення захоплювалися краєвидами “азійських” степів, що чекали на “цивілізацію”⁷. Та були й скептики. В кінці 1830-х років швейцарський управляючий господарством, прикомандирований до військового поселення в регіоні, писав, що через періодичні посухи (та сарану) степам залишалося бути “землею для випасання худоби”. Такі погляди спростовувалися чиновниками Міністерства державного майна, відповідальних за сільське господарство та важко працюючих для його покращення⁸. Товариство сільського господарства Південної Росії, засноване 1828 року, невтомно працювало над розбудовою сільського господарства в степу⁹. Наприкінці XIX – на початку XX століття земства (регіональні установи, засновані за результатами реформи 1864 року) підтримували сільське господарство разом зі службами агрономічної допомоги, пропонуючи агрономічні консультації, зразкові господарства, пункти поліпшеного інвентаря, та освіту¹⁰.

Радянський режим, що був встановлений у 1917 році, сповідував діаметрально протилежну думку щодо спроможності людей, озброєних наукою та технологіями, підкорювати природу. Колективізація сільського господарства в степу спричинила суцільне розорювання цілини тракторами у численних колгоспах і радгоспах. Й. Сталін звеличував екстенсифікацію сільського господарства: “Питання обробки занедбаної та незайманої землі є надзвичайно важливим”. Він обмовляв науковців, які мали протилежну точку зору щодо

¹ D. Moon, “The Debate over Climate Change in the Steppe Region in Nineteenth-Century Russia”, *Russian Review* 69, 2010, pp. 251-275

² Докучаєв В.В. *Наши степи прежде и теперь* / В.В. Докучаєв // Сочинения. – Т. 6. *Преобразование природы степей: работы по исследованию почв и оценке земель, учение о зональности и классификация почв.* – Москва-Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР, 1951 [1892]. – С. 57-61, 87-89.

³ Соловьев В.С. *Враг с Востока* / В.С. Соловьев // *Северный вестник*. – № 7. – 1892. – С. 253-264.

⁴ D. Moon, “The Environmental History of the Russian Steppes”.

⁵ Жилінський І.І. *Очерк работ экспедиции по орошению на юге России и Кавказе* / И.И. Жилінський. – Санкт-Петербург, 1892; *Российский государственный исторический архив*. – Ф. 426. – Оп. 1. – Д. 29, 30, 55.

⁶ D. Moon, “The Russian Academy of Sciences Expeditions to the Steppes in the Late Eighteenth Century”, *Slavonic and East European Review* 88, 2010, pp. 204-236.

⁷ L. Wolff, *Inventing Eastern Europe*, Stanford, CA, Stanford University Press, 1994.

⁸ *Русские хозяйственные периодические издания* // *Журнал Министерства Государственных Имуществ*. – № 3. – 1841. – С. 218-234; Веселовский К.С. *Пространство и степень населенности России: Сборник Статистических сведений о России* / К.С. Веселовский. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1851. – С. 28-29.

⁹ Боровский М.П. *Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского Общества Сельского Хозяйства Южной России* / М.П. Боровский. – Одесса, 1878; Бучихин А. *К 80-летию издания “записок” Императорского Общества Сельского Хозяйства Южной России (1830-1910)* / А. Бучихин. – Одесса, 1911.

¹⁰ *Земское самоуправление в России, 1864-1918* / Под ред. Н.Г. Королевой. – Москва: Наука, 2005.

розорювання цілини. Це була частина ширшої думки, що природа мала трансформуватися через будівництво соціалізму, і при цьому не обов'язково мала бути захищена¹. Усвідомлена потреба перетворення природи була пізніше підсилена поновленням посух, неврожаїв та голоду 1946–1947 років. Це призвело до “Великого сталінського плану перетворення природи” 1948 року. Він закликав до насадження близько 6 мільйонів гектарів захисних лісосмуг уздовж річок та навколо полів у степовому регіоні. Метою був захист землі від вивітрювання та висушування східними вітрами та зниження загрози посух завдяки зволоженню клімату. План був заснований, з одного боку, на ідеях, запропонованих В. Докучаєвим у 1890-х роках, які були направлені на захист навколишнього середовища та спиралися на науку, а з іншого, на технократичних ідеях перетворення природи, які просував псевдонауковець Трохим Лисенко, улюбленець Й. Сталіна². У 1950 році наступний план проголосив будівництво дамб на головних ріках степового регіону для забезпечення зрошення та виробництва гідроелектроенергії³.

Колективізація та механізація степового землеробства, насадження лісозахисних смуг та будівництво гребель були коштовним способом експлуатації родючого ґрунту, але вони не вирішували проблеми радянського сільськогосподарського виробництва. Після смерті Сталіна в 1953 році, Микита Хрущов шукав швидкі рішення нагальних проблем продовольчого забезпечення в Радянському Союзі. Його відповіддю стала цілинна кампанія, розпочата в 1954 році, яка закликала до розорювання та культивування “незайманої або незайнятої землі” в степах південно-східної частини європейської Росії, південного Сибіру та північного Казахстану. Спочатку планом передбачалося розорати та засіяти 13 мільйонів гектарів; але до 1960 року загальна площа введених в обіг земель складала 33 мільйони гектарів. Сотні тисяч людей, включаючи комсомольців, механізаторів та агрономів рушили на схід, щоб закласти початок та втілити в життя кампанію. Також кампанія супроводжувалася сулідним інвестуванням у сільськогосподарське обладнання та насіння. Агрономи розробили технології та методи обробки землі в напівпосушливих умовах. В деякі роки, наприклад, у 1956 та 1958, цілина давала дуже високі врожаї та допомагала М. Хрущову утверджувати своє політичне становище серед суперників всередині радянської партійної верхівки⁴.

Таким чином, ми можемо прослідкувати прогресистський наратив екологічної історії степів напряду від Катерини Великої до М. Хрущова. Але надії Катерини не були повністю реалізовані. Зусилля царського уряду, сільськогосподарських товариств, земств та агрономів не зупинили засухи та неврожаїв, що час від часу повторювалися. Експедиції, очолювані В. Докучаєвим та Й. Жилінським, були згорнуті в кінці 1890-х років через нестачу фінансування та відсутність політичних рішень⁵. Колективізація призвела до неврожаю та голоду в степовому регіоні. “Великий Сталінський план”, за висловом Стівена Брейна, “майже нічого не досяг із затверджених цілей” та провалився після смерті Й. Сталіна. Менше половини запланованої території було засаджено деревами, та й то близько половини саджанців загинули до 1954 року. Лісозахисні смуги навколо полів були більш успішними, оскільки відмічалася деяке підвищення врожаїв зернових на захищених деревами полях. Однак технократичні надії зміни клімату степового регіону не були матеріалізовані⁶. Кампанія М. Хрущова також потерпіла поразку. На те були причини: клімат був екстремальнішим, середні опади нижчими, ніж у європейській частині Радянського Союзу, а землі були вразливіші до східного вітру і тому більш схильні до вітрової ерозії. “Незайнята” земля, що була розорана, залишилася під паром для сприяння утриманню вологи, контролю над бур'янами та для відновлення структури ґрунту. Рекомендованої агрономами агротехніки не було вироблено в достатній кількості; методики, які вони радили, були проігноровані; переселенці на цілині використовували способи землеробства, які більше підходили для вологіших земель на захід від Уральських гір, звідкіля вони прибули. Навіть базові запобіжні заходи, такі як контурна оранка, були проігноровані. Наслідком стали низькі врожаї в сухі роки, як наприклад у 1957 та 1963 роках, ерозія ґрунту та пилові бурі. У Казахстані в 1963 році пилові бурі знищили врожай на більш ніж 3 мільйонах гектарів землі⁷. Ретельне вивчення питання дозволяє нам говорити про те, що прогресистський наратив екологічної історії степів перетворюється на пил. О. Чибільов та С. Левикін використовували досвід колективізації, Сталінського плану, кампанії з освоєння цілини для підтвердження занепадницької інтерпретації людської діяльності, що спричинила погіршення степового середовища. Вони вказували, крім того, що М. Хрущов проігнорував урок “Пилового котла” на Великих рівнинах, який відбувся лише на два десятиліття раніше⁸.

Чи є компромісна інтерпретація екологічної історії степів? Повторити Канферівське вивчення землекористування через деякий час буде, скоріш за все, неможливо через нестачу надійних сталих даних для порівняння, які він мав можливість збирати та які вимагала Географічна інформаційна система.

¹ D.R. Weiner, *Models of Nature: Ecology, Conservation and Cultural Revolution in Soviet Russia*, 2nd ed., Pittsburgh Press, 2000, pp. 122-123, 131.

² S.C. Brain, “The Great Stalin Plan for the Transformation of Nature”, *Environmental History* 15, 2000, pp. 27-40.

³ P.R. Josephson, *Industrialized Nature: Brute Force Technology and the Transformation of the Natural World*, Washington, DC, Island Press, 2002, pp. 27-40.

⁴ M. McCauley, *Khrushchev and the Development of Soviet Agriculture: The Virgin Land Programme, 1953-1964*, London, Macmillan, 1976.

⁵ Дякин В.С. Деньги для сельского хозяйства, 1892-1914 / В.С. Дякин. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский Университет, 1997. – С. 39-40.

⁶ S.C. Brain, “The Great Stalin Plan for the Transformation of Nature”, *Environmental History* 15, 2000, pp. 692-694

⁷ McCauley, *Khrushchev and the Development of Soviet Agriculture*, pp. 91, 95, 156-167, 170-174, 181.

⁸ Чибилев А.А. Очерки по истории степеведения / А.А. Чибилев, О.А. Грошева. – Екатеринбург, 2004. – С. 122.

Великомасштабне освоєння степів почалося в середині XVIII століття, за століття перед освоєнням Великих рівнин, що супроводжувалося великою кількістю адміністративно-територіальних змін та змін політичних режимів, які серйозно ускладнюють будь-який збір інформації щодо степів. Та, все одно, можна досягти результативних висновків щодо тенденцій у землекористуванні. В 1725 році близько 6 відсотків землі в степовому регіоні всієї європейської частини Росії були розорані. До кінця XVIII століття ці значення були збільшені приблизно до 15 відсотків, а до 1861 року – близько 18 відсотків. Ця середня величина приховувала регіональні відхилення. Значне збільшення відбулося протягом наступного століття. В 1887 році, коли приблизно 31 відсоток усього степового регіону був освоєний, у Нижньому Поволжі перетворили на рілля близько половини землі, а в степах Північного Причорномор'я та Донського регіону – більше двох третин. До 1922 року співвідношення орної землі (але не обов'язково засіяної того ж року) в Нижньому Поволжі досягло двох третин¹. XX століття стало свідком значного збільшення частки розораного степу в південному Сибіру та Казахстані, і подальшого збільшення в степовому регіоні європейської частини Росії та України. О. Чибільов та О. Грошева порахували, що рілля зараз охоплює біля 57 відсотків загальної площі всього євразійського степу, але в деяких регіонах відсоток значно вищий і досягає показника 83². Таким чином, у порівнянні зі зростанням площі освоєної землі на Великих рівнинах з 1920-х років частка засіяних сільськогосподарськими культурами російських степів постійно збільшувалася і стала в рази більшою за свій американський аналог.

Висновки

У цій статті увага була зосереджена на “Пиловому котлі” 1930-х років на Великих рівнинах та на посуху, неврожаї і голоді 1891–1892 років у російських степах, завдяки дослідженню яких можна розглянути широкі питання екологічної історії степів. Були проаналізовані три інтерпретації: занепадницька, прогресистська та компромісна. Перша версія наголошувала на шкоді, заподіяній людством степовим екосистемам; друга – на спроможності людей, озброєних наукою та технологіями, трансформувати степи для досягнення своїх цілей. Але прогресистська інтерпретація більше не життєздатна. Про це свідчить зокрема і той факт, що в 1950-х роках Уебб побічно зрікся такого погляду, коли засудив управління землею на рівнинах³. Таким чином, нам залишилися занепадницька інтерпретація та компромісна, яка пропонує більш збалансований погляд.

Підходячи до історії з точки зору географії та екології, не може бути й мови, що розорювання “незайманих” степів, які формувалися протягом декількох тисячоліть, та заміна рослинного співтовариства незначною кількістю посівів є “виправданим знищенням степового ландшафту, флори та фауни”⁴. Розорювання постійно знищує структуру ґрунту. Вже достатньо довго стверджується, що землеробство у степовій зоні може продовжуватися лише за умови значного інвестування та дотацій. Води водоносного горизонту Огаллала вже виснажені навколо міста Луббок на Техаському виступі. З цієї точки зору рішенням є консервація та відновлення. На двох континентах території неораних степів були збережені для наукових досліджень, наприклад, на біологічній дослідній станції Конза в штаті Канзас або в біосферному заповіднику “Асканія-Нова” на півдні України. Нові захищені території були створені в Оренбурзькій та Ростовській областях у Росії в 1989 та 1996 роках відповідно. Науковці також розробили методики відновлення степового середовища. Франк і Дебора Поппер запропонували скоріше екстремальну ідею вилучення землі Великих рівнин із сільськогосподарського обігу та засівання дикими травами колишньої орної та вигонної землі для створення “пасовища для буйволів”. Інститут вивчення землі Веса Джексона розробив шляхи ведення землеробства із застосуванням гібридів, багаторічних культур, що імітують екосистему дикого степу. В Оренбурзі ж у степовому регіоні, як стверджує О. Чибільов, степове сільське господарство має стати екологічно безпечним та економічно рентабельним як основа для сталого землекористування⁵.

Компромісна інтерпретація Геоффа Канфера заснована на тому, що люди, включаючи землеробів, які поселилися в степах, є частиною світу природи. Джеймс Шероу, слідом за Робертом О'Нілом стверджував, що людський рід розглядається як “ключовий вид” в степах. Концепція, відповідно до якої люди – це частина навколишнього середовища, відкриває нові шляхи інтерпретації екологічних історій. Крім того, науковці спростували точку зору, що екосистеми можуть досягати стабільної рівноваги або найвищого розвитку тільки до того часу, поки їх не зруйнують люди⁶. І на Великих рівнинах, і в російських степах, наприклад, були пилові бурі ще до їх масового розорювання⁷. Переконавання, що спосіб життя корінного населення,

¹ Розраховано за даними Цветков М.А. Изменение лесистости европейской России: с конца XVII столетия до 1914 года / М.А. Цветков. – Москва: АН СССР, 1957. – С. 111-117; Сборник статистических сведений по Союзу ССР, 1918-1923. – Москва, 1924.

² Чибилев А.А. Очерки по истории степеведения / А.А. Чибилев, О.А. Грошева. – Екатеринбург, 2004. – С. 34-35.

³ J.E. Sherov, *The Grasslands of the United States: An Environmental History*, Santa Barbara, CA, ABC-CLIO, 2007, p. 126.

⁴ Чибилев А.А. Природа знает лучше / А.А. Чибилев. – Екатеринбург: УрО РАН, 1999. – С. 173.

⁵ Чибилев А.А. Очерки по истории степеведения / А.А. Чибилев, О.А. Грошева. – Екатеринбург, 2004. – С. 107-121, 131-132.

⁶ J.E. Sherov, *The Grasslands of the United States*, pp. XIV-XV, 4-5, 123-155, 280-282; D.R. Weiner, *A Little Corner of Freedom: Russian Nature Protection from Stalin to Gorbachev*, Berkeley, University of California Press, 1999, pp. 374-401.

⁷ J.C. Malin, “Dust Storms: Part One, 1850-1860”, *Kansas Historical Quarterly* 14/2, 1946, pp. 129-44; S. Pallas, “Travels into Siberia and Tatar, Provinces of Russian Empire”, in J. Trusler (ed.), *The Habitable World Described*, vol. 4, London, 1789, p. 315.

включаючи рівнинних індіанців та степових кочовиків, знаходився в гармонії з природою, також було піддано сумнівам¹. До якоїсь міри степи, з якими стикнулися землеробські поселенці, вже були пристосовані місцевими мешканцями. У другій половині XIX століття Іван Палімпсестов, православний священик та фахівець у галузі сільського господарства, гадав, що в минулому в степовій зоні було набагато більше лісів, та припускав, що кочовики знищили їх вогнем². Подальше дослідження, засноване на аналізі скам'янілих решток квіткового пилку, певною мірою підтвердило його підозри³.

У 1899 році Чарльз Бессі, професор ботаніки університету Небраски, висунув версію, що зона лісів у штаті кілька століть тому була більшою. Він стверджував, що ліси були знищені вогнем та отруєнням худобою, але вже відновлюються. "Жоден із тих, хто бачив та вивчав ліси на сході штату Небраска, – стверджував він, – не засумнівається, що зона лісів розширюється там, де їм надані сприятливі умови людиною або її домашніми тваринами"⁴. Якраз до того часу чисельність населення рівнинних індіанців та популяція бізонів у штаті різко знизилася. Експерименти з контрольованим випалюванням та отруєнням трав'яного покриву на дослідній станції Конза підтвердили їх значення для підтримки степового середовища через сповільнення росту дерев⁵. Таким чином, пожежі (випадкові й спричинені людиною) та отруєння дикими і домашніми тваринами грали значну роль у формуванні і підтриманні степів. Коли плуг зруйнував степи та рівнини, це було лише останньою сходинкою в екологічній історії людини в степовій зоні, що триває вже декілька мільйонів років, у якій люди зіграли виключно знакову роль.

Публікується з дозволу автора та видавництва.

З англійської переклала Анна Олененко.

Девід Мун. Степи Северной Америки и России.

В статье сравниваются два степных региона с похожей окружающей природной средой и похожими экологическими историями: Великие равнины Северной Америки и степи России и Украины. В центре внимания оказались "Пыльный котел" на Великих равнинах в 1930-х годах как пример всеохватывающей и разрушающей эрозии почвы, и засуха, неурожай и голод в Российской империи в 1891–1892 годах, получивших распространение в лесостепной и степной зоне. Историки и ученые в сфере точных и естественных наук оценили взаимосвязанное значение антропогенного и природного факторов этих двух катастроф, обратив внимание на проблемы хлебопашества в условиях полупустынного климата.

Ключевые слова: степи, Великие равнины, российские степи, США, Россия, Украина, сельское хозяйство, "Пыльный котел", засуха, эрозия, неурожай.

David Moon. The Grasslands of North America and Russia.

This article compares two grassland regions with similar natural environments and environmental histories: the Great Plains of North America and the steppe of Russia and Ukraine. The main focus is the "Dust Bowl" – an episode of extensive and very damaging soil erosion – on the Great Plains in the 1930s and the drought, crop failure and famine in the Russian Empire in 1891–2, which was most severe in the forest-steppe and steppe region. Historians and scientists have weighed up the relative importance of human and natural causes of these two disasters. However they drew attention to the problems of arable farming in semi-arid climates.

Keywords: Grasslands, Great Plains, Steppe, USA, Russia, Ukraine, Agriculture, Dust Bowl, Drought, erosion, crop failure.

УДК 821.161.2.09"1941/1943"(082)

О. А. Салата

ТВОРЧИСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА СТОРІНКАХ ОКУПОВАНОЇ ПЕРІОДИКИ 1941–1942 РОКІВ

У статті розкривається діяльність творчої інтелігенції, що залишилася на окупованих територіях і в умовах нацистського режиму продовжувала творити і працювати. Через свої твори поети і письменники намагалися показати власне бачення ситуації, що склалася на захоплених територіях, висвітлити повсякденне життя пересічних українців; підтримати патріотичний дух у місцевого населення та його прагнення на свободи, показати вплив нацистської пропаганди на поведінку та свідомість місцевого населення, зокрема інтелігенції.

Ключові слова: творча інтелігенція, поети, письменники, повсякденне життя, нацистський окупаційний режим, періодичні видання.

¹ S. Krech, *The Ecological Indian: Myth and History*, New York, Norton, 1999.

² Палімпсестов І. Степи юга России были ли искони веков степями и возможно ли облесить их? / И.Палімпсестов. – Одесса, 1890.

³ S.V. Kremenetski, "Human Impact on the Holocene Vegetation of the South Russian Plain", in J. Chapman and P. Dolukhanov (eds.), *Landscapes in Flux: Central and Eastern Europe in Antiquity*, Oxford, Oxbow, 1997, pp. 272–287.

⁴ C.E. Bessey, "Report of the Botanist", *Annual Report of Nebraska State Board of Agriculture*, 1899, pp. 17–23.

⁵ Konza Prairie Biological Station, accessed from <http://kpbs.konza.ksu.edu/currentresearch.html> on March 7, 2012.